

TEMA MONOGRÀFIC

Presentació. La història de l'educació a través
dels films: una mirada des de
la contemporaneïtat pedagògica
*Presentation. The History of Education in Films:
A Contemporary Pedagogy Perspective*

Josep Casanovas Prat

josep.casanovas@uvic.cat

Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya (Espanya)

Núria Padrós Tuneu

nuria.padros@uvic.cat

Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya (Espanya)

Data de recepció de l'original: juny de 2017

Data d'acceptació: setembre de 2017

En el món contemporani, l'establiment d'una societat de la comunicació i el coneixement s'ha fonamentat en l'ús de canals d'informació, propaganda i entreteniment en què les imatges han assolit un gran protagonisme. En tot aquest procés de transformació, els mitjans audiovisuals, amb la importància que hi tenen les imatges, han aconseguit un gran predomini en l'esfera pública i privada. Més recentment, els canvis tecnològics han provocat l'inici d'una era digital que, entre altres coses, ha revolucionat diversos aspectes socials,

com la manera de relacionar-nos o d'entretenir-nos.¹ Els canvis han estat molt profunds i les seves conseqüències encara són tema d'estudi. Entre aquests, però, es fa palesa la transformació de la manera d'obtenir informació, d'aprendre-la i la forma de presentar-la. Aquests fets, òbviament, també han tingut un impacte molt profund en la pedagogia.²

Amb aquestes primeres paraules introductòries en aquest monogràfic sobre la història de l'educació a través dels films, ens volem situar en el context actual, subratllant que la gran rellevància que tenen les produccions audiovisuals en el present és una herència del món conformat al llarg del segle xx. Així, més enllà d'analitzar la seva presència en el món actual, volem destacar que aquestes produccions artístiques són font de coneixement del passat. Fet i fet, és un signe del nostre temps fer història en general, també de l'educació, a partir de fonts iconogràfiques i audiovisuals.

La utilització d'imatges com a font per a la història és un recurs que ja disposa d'una certa producció, especialment de fotografies.³ També és així en l'àmbit de la història de l'educació. Un bon exemple d'aquesta producció és el número monogràfic «Fotografia i història de l'educació» d'aquesta mateixa revista, *Educació i Història*, publicat l'any 2010,⁴ un monogràfic que recollia els debats teòrics sobre l'ús de la fotografia com a font per a la història de l'educació i mostrava una panoràmica sobre l'estat de la qüestió. Aquell número va contribuir a difondre aportacions molt importants, en l'àmbit nacional i internacional, sobre l'ús de la fotografia en la història de l'educació. El número estava impulsat pel grup de recerca d'història de l'educació de la Universitat de les Illes Balears, que des de fa anys ha fet nombroses contribucions metodològiques i de continguts en relació amb la fotografia i la recerca historicoeducativa.

En aquell número monogràfic hi participava també María Mar del Pozo Andrés, de la Universitat d'Alcalá de Henares, la principal iniciadora a Espanya de l'ús de les imatges en la recerca historicoeducativa, amb la publicació l'any 2006 d'un article a la revista *Historia de la Educación*, que va desencadenar en

¹ CASTELLS, Manuel. *L'era de la informació: economia, societat i cultura*, Barcelona: Editorial UOC, vol. 1, 2003.

² VAN GORP, Angelo. «Springing from a sense of wonder»: classroom film and cultural learning in the 1930s», *Paedagogica Historica*, vol. 53, núm. 3 (2017), p. 285-299.

³ TAGG, John. *The burden of representation: Essays on photographs and histories*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.

⁴ COMAS RUBÍ, Francesca. «Fotografia i història de l'educació», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 15 (gener-juny, 2010), p. 11-17.

el nostre entorn més pròxim el debat metodològic i les primeres investigacions sobre imatges en història de l'educació.⁵ Uns debats sobre la validesa de les imatges com a font històrica, que afecten en bona mesura tant la fotografia com els films.

De fet, l'estudi de la història a partir de fonts iconogràfiques no es limita a la investigació amb fotografies; els dibuixos, els mapes i més recentment la imatge en moviment en són algunes mostres.⁶

Respecte d'aquesta darrera font, la de les produccions audiovisuals, cal destacar que el cinema des de fa dècades s'ha utilitzat com a font històrica. Un dels pioners en la utilització del cinema com a font històrica i com a material didàctic és l'historiador francès Marc Ferro. Pertanyent a l'escola historiogràfica dels Annales, va començar una renovació historiogràfica els anys seixanta del segle passat. Entre les seves nombroses obres destaca el clàssic *Cinéma et Histoire* (1976).⁷ Uns anys més tard, concretament l'any 1995, Robert A. Rosenstone, de l'Institut de Tecnologia de Califòrnia, publica el llibre *Visions of the past: The challenge of film to our idea of history*, en el qual exposa la seva visió dels films històrics com a mitjans que ens permeten repensar la nostra noció del passat i construir la història de nou, de la mateixa manera que fem amb les fonts tradicionals, que ens poden semblar més sòlides, però que en realitat no ho són.⁸

De fet, el mateix autor, lluny d'evitar la controvèrsia que suposa l'ús dels films en l'àmbit històric, donat que alguns historiadors consideren el cinema distorsionat i inexacte, afirmava en una altra publicació que el públic troba més versions de la història en les imatges de les pantalles que en les pàgines

⁵ POZO ANDRÉS, Maria del Mar. «Imágenes e historia de la educación: construcción, reconstrucción y representación de las prácticas escolares en el aula», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, [Salamanca], núm. 25, (2006), p. 291-315.

⁶ Alguns exemples d'estudis fets amb dibuixos o mapes són: ROITH, Christian. «Trotz allem zeichnen sie: Der Spanische Bürgerkrieg mit Kinderaugen gesehen», *Paedagogica Historica*, vol. 45, núm. 1 (2009), p. 191-214; PADRÓS, Núria; CARRILLO, Isabel; CASANOVAS, Josep; PRAT, Pilar; TORT, Antoni; GÓMEZ, Anna. «The Spanish Civil War as seen through children's drawings of the time», *Paedagogica Historica*, vol. 51, núm. 4 (2015), p. 478-495; HARLEY, John B. «Deconstructing the Map», *Cartographica: The international journal for geographic information and geovisualization*, núm. 26/2 (1989), p. 1-20; COLLELDEMONT, Eulàlia. «Tracing the evolution of education through street maps and town plans: educational institutions in the maps of Edinburgh during the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries», *Paedagogica Historica*, vol. 50, núm. 5 (2014), p. 651-667.

⁷ Obra ampliada, adaptada i traduïda al castellà com a FERRO, Marc. *Historia contemporánea y cine*. Barcelona: Ariel, 1995.

⁸ ROSENSTONE, Robert A. *Visions of the past: The challenge of film to our idea of history*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.

impreses.⁹ En aquest sentit, com ja han fet notar diversos autors, investigar amb imatges ens suposa reconèixer i acceptar la tensió entre la realitat i la representació.¹⁰ Segurament, aquest fet complica la tasca d'anàlisi, tal com expliquen Burke i Cunningham, però al mateix temps enriqueix la investigació, ja que el document audiovisual es converteix en una espècie de palimpsest que permet diverses lectures.¹¹

En el context català i espanyol, la relació entre cinema i història va començar a ser una realitat a principis dels anys vuitanta, amb l'organització de cicles i jornades i la introducció de les primeres assignatures universitàries sobre el tema. Des d'aleshores s'ha anat desenvolupant dins de les facultats d'història, però també des de les de ciències de la comunicació. El cinema ha estat un recurs en la història sobre el qual s'ha reflexionat metodològicament i que s'ha utilitzat per a l'aprenentatge de la història i també com a font històrica.¹² Un dels primers investigadors i professors universitaris que s'hi va dedicar va ser l'historiador del cinema espanyol José M. Caparrós Lera, de la Universitat de Barcelona, que el 1982 ja va visitar Marc Ferro i anys després el va portar a Barcelona.¹³ Des d'aleshores s'ha convertit en un dels principals especialistes espanyols en l'ús del cinema a les aules i com a font per a la investigació. Així mateix, podem destacar els estudis dels professors María Antonia Paz Rebollo i Julio Montero Díaz, de la Facultat de Ciències de la Informació de la Universitat Complutense de Madrid, que en les seves obres conjuntes han anat més enllà del cinema de ficció i han treballat la història del que anomenen cinema informatiu, que inclou fonamentalment els noticiaris i documentals.¹⁴

⁹ ROSENSTONE, Robert A. «La historia en la pantalla», PAZ, M. Antonia; MONTERO, Julio (Coordinadores). *Historia y cine: realidad, ficción y propaganda*. Madrid: Editorial Complutense, 1995, p. 13-33.

¹⁰ WARMINGTON, Paul; VAN GORP, Angelo; GROSVENOR, Ian. «Education in motion: uses of documentary film in educational research», *Paedagogica Historica*, vol. 4, núm. 4 (2011), p. 457-472.

¹¹ BURKE, Catherine; CUNNINGHAM, Peter. «Ten Years On: making children visible in teacher education and ways of reading video», *Paedagogica Historica*, vol. 4, núm. 4 (2011), p. 525-541.

¹² MOREU, Àngel C. *Les fonts orals i audiovisuals en la història de l'educació*. Barcelona: Edicions Universitat Barcelona, 2010; CATALÀ, Josep Maria; CERDÁN, Josexo; TORREIRO, Casimiro (coord.). *Imagen, memoria y fascinación. Notas sobre el documental en España*. Málaga: Ed. Festival de Cine Español de Málaga, 2001; CAPARRÓS LERA, José M. *Arte y política en el cine de la República*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1981; GUBERN, Román. *1936-1939: la guerra de España en la pantalla: de la propaganda a la historia*. Madrid: Filmoteca española, 1986; GAVALDÀ, Antoni; CASANOVAS, Josep; MACAYA, Albert; OLLÉ, M. Àngels; SALVAT, Agustí. *La fotografia històrica a l'aula: un mitjà per aprendre*. Tarragona: Edicions l'Agulla de Cultura Popular, 2008.

¹³ CAPARRÓS LERA, José M. «Prólogo», FERRO, Marc. *Op. cit.*, p. 7.

¹⁴ PAZ, María Antonia; MONTERO, Julio. *Creando la realidad. El cine informativo 1895-1945*. Barcelona: Editorial Ariel, 1999.

L'ús de films en història de l'educació és, però, molt més recent. En l'àmbit internacional, a finals dels anys noranta apareixen alguns autors que reivindiquen l'ús d'altres fonts, com ara les produccions audiovisuals. Aquest és el cas del llibre *Challenging orthodoxies. Toward a new cultural history of education* en el qual Cohen exposa la necessitat d'utilitzar els films com a font històrica.¹⁵ A partir de l'any 2000 l'interès per l'anàlisi de films augmenta i apareixen estudis interessants que versen sobre temes ben diversos, des de la visió que ofereixen els documentals sobre escoles concretes fins a l'impacte dels films propagandístics en l'educació.¹⁶ També es pot considerar rellevant el projecte *Documentary Film in Educational Research project (DFER)* en el qual van treballar historiadors de l'educació de diferents països. Les conclusions que se'n van extreure es poden trobar en un inspirador monogràfic de la revista *Paedagogica Historica*.¹⁷ Més recentment, el monogràfic de la revista *Journal of Educational Media, Memory, and Society* recull aportacions innovadores i interessants sobre els films educatius, bàsicament centrades en el context alemany, però també amb aportacions sobre Mèxic i Itàlia.¹⁸

Dins del nostre àmbit d'actuació més proper, el marc espanyol i llatinoamericà, trobem les primeres aportacions directes sobre el tema ja ben entrat el segle XXI. En aquest sentit cal mencionar que una de les primeres trobades acadèmiques que es fan específicament sobre història de l'educació i cinema fou el seminari «El cine como recurso metodológico en la docencia de la historia de la educación», fet a la Universitat Pública de Navarra i convocat per la Sociedad Española de Historia de la Educación (SEDHE).¹⁹ És un seminari que mostra interès des de la comunitat espanyola d'historiadors de l'educació, que compta amb aportacions molt interessants relacionades amb

¹⁵ COHEN, Sol. *Challenging orthodoxies. Toward a new cultural history of education*. New York: Peter Lang, 1999.

¹⁶ CUNNINGHAM, Peter. «Moving Images: Propaganda Film and British Education 1940-1945», *Paedagogica Historica*, vol. 36, núm. 1 (2000), p. 389-406; CATTEEUW, Karl; DAMS, Kristof; DEPAEPE, Marc; SIMON, Frank. «Filming the Black Box: Primary Schools on Film in Belgium, 1880-1960: A First Assessment of Unused Sources», MIETZNER, Ulrike; MYERS, Kevin; PEIM, Nick (ed.). *Visual History: Images of Education*, Berna: Peter Lang, 2005, p. 303-332.

¹⁷ WARMINGTON, Paul; VAN GORP, Angelo; GROSVENOR, Ian (Ed.). «Education in Motion: producing methodologies for researching documentary film on education», *Paedagogica Historica*, vol. 47, núm. 4 (2011), p. 457-577.

¹⁸ FUCHS, Eckhardt; BRUCH, Anne; ANNEGARN-GLÄSS, Michael (Eds.). «Educational Films», *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, vol. 8, núm. 1 (març 2016), p. 1-129.

¹⁹ «El cine como recurso metodológico en la docencia de la historia de la educación», *Cuadernos de Historia de la Educación*, Sociedad Española de Historia de la Educación, núm. 7, (2010).

l'ús del cinema en la docència de la història de l'educació que tracten temes com les persones amb discapacitat, el franquisme i les institucions de reclusió. Des d'aleshores, l'ús de films com a font per a la història de l'educació ha estat un recurs cada vegada més present en les trobades científiques organitzades per les societats d'història de l'educació del nostre àmbit d'actuació més proper.²⁰

En aquest context també és interessant destacar les investigacions sobre història de l'educació i films dutes a terme per Alicia Alted Virgil, catedràtica de la UNED, que s'han centrat en la utilització del cinema per part d'institucions educatives a Espanya, a partir de documentals de tipus didàctic, científic i cultural.²¹ Alted és la investigadora principal d'un grup de recerca sobre el cinema educatiu i científic a Espanya, Argentina i Uruguai (1895-1957), un equip que en els darrers anys ha fet aportacions bibliogràfiques molt interessants sobre la història del cinema com a recurs didàctic i com a instrument per a la ciència, en una perspectiva comparada, que inclou les similituds i diferències en els processos de producció i difusió del cinema educatiu en diversos països de parla hispana.²²

Amb una perspectiva diferent, però també utilitzant el film com a font per a la investigació, cal esmentar la tasca de Valeriano Durán i Virginia Guichot, dos dels investigadors que en els darrers temps han treballat més la relació entre el cinema de ficció i la història de l'educació a Espanya amb aportacions valuoses sobre aquest camp.²³ Així mateix, cal esmentar la publicació recent

²⁰ Vegeu la secció «Espacios Espejo» de les VII Jornadas Científicas de la SEPHE, v Simposio Iberoamericano (juny 2016), publicades per DÁVILA, Paulí; NAYA, Luis M. (Coord.). *Espacios y patrimonio histórico-educativo*. San Sebastian - Donostia: Erein; 2016 p. 649-708. Disponible a: <https://addi.ehu.es/handle/10810/18512> També diverses comunicacions presentades a les XXII Jornades d'Història de l'Educació (novembre 2016), publicades a *Educación en tiempos de guerra*. València: Diputació de València. Institut Alfons el Magnànim, 2016. També es preveu aquesta presència en el XIX Coloquio de Historia de la Educación «Imágenes, discursos y textos en Historia de la Educación. Retos metodológicos actuales», organitzat el setembre de 2017 per la Sociedad Española de Historia de la Educación (SEDHE).

²¹ ALTED, Alicia. «El cine educativo en España», *Historia Social*, núm. 76, (2013), p. 91-106.

²² ALTED, Alicia; SEL, Susana (Coord.). *Cine educativo y científico en España, Argentina y Uruguay*. Madrid: Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, 2016. Anterior a aquesta publicació i només pel cas espanyol vegeu també ALTED, Alicia (Coord.). «Dossier: cinéma éducatif en Espagne», *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*. Núm., 11 (2013), disponible a: <https://ceec.revues.org/4174>.

²³ Veure: GUICHOT, Virginia. «Cine e historia reciente de la educación española. Relato de una experiencia valiosa para la formación de los educadores», *Cabás: Revista del Centro de Recursos, Interpretación y Estudios en materia educativa (CRIEME)*, núm. 11 (2014), p. 141-160; GUICHOT, Virginia. «Socialización política, afectividad y ciudadanía: la cultura política democrática en el cine de la Transición española», *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 5 (2016), p. 283-322; DURÁN, Valeriano, «El aula rompe con la censura en Hollywood: el caso de «La calumnia»», COMAS, Francesca; GONZÁLEZ, Sara; MOTILLA, Xavier; SUREDA, Bernat (Ed.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, p.

del dossier «Cine, educación y patrimonio», coordinat per aquests dos autors on es poden trobar articles que utilitzen els films com a font en l'àmbit de la història de l'educació.²⁴

Les produccions audiovisuals, doncs, són en si mateixes diverses i polièdriques i el seu estudi també. En aquest sentit, el monogràfic que presentem és una bona mostra de les diferents possibilitats que té la investigació històrica amb aquesta font primària com a eix d'estudi de l'educació esdevinguda al segle xx.

El monogràfic conté, en primer lloc, l'article del professor Ian Grosvenor, de la Universitat de Birmingham. En el seu article «“Since it permits seeing the past directly, it will eliminate at least at certain important points, the need for investigation and study”: documentary film and history of education» ens acosta a l'obra de Boleslaw Matuszewski, un dels primers autors que van considerar els films molt valuosos des del punt de vista històric i documental. Aquest punt de partida tan interessant li serveix al professor Grosvenor per reflexionar sobre l'ús dels documentals com a font per a la recerca en l'àmbit de la història de l'educació, fixant-se en les seves possibilitats i potencialitats i també en les dificultats o els problemes que cal tenir en compte com a investigadors i investigadores.

Pel que fa a l'article «L'educació representada en els documentals de propaganda a Espanya (1914-1939)», està escrit per les diferents persones que desenvoluparen el projecte sobre films des del GREUV (Grup de Recerca Educativa de la Universitat de Vic). En el text es presenta, de manera sintètica, la metodologia utilitzada, el tipus de films analitzats i els resultats de la recerca duta a terme sobre documentals i noticiaris educatius dels anys 1914 a 1939. La investigació ha abordat els primers anys en l'ús de films en educació, uns anys en què la producció que ens ha arribat és limitada, però no per això deixa de tenir interès, ja que són els inicis d'una utilització que oscil·la entre la pedagogia i la propaganda dels films que es desenvoluparà amb molta intensitat en els anys posteriors. Pel tipus de films que utilitzem, documentals i noticiaris, el punt de partida de les nostres investigacions se

19-38. DURÁN, Valeriano, «La representación de la escuela en el cine español del franquismo: de la autarquía a la modernidad», DÁVILA, Paulí; NAYA, Luís M. *Op. cit.*, p. 679-692.

²⁴ DURÁN, Valeriano; GUICHOT, Virginia. «Dossier: cine, educación y patrimonio cultural», *RIDPHE_R Revista Iberoamericana do Patrimônio Histórico-Educativo*, vol. 3, núm. 1 (2017), disponible a: <http://ojs.fe.unicamp.br/index.php/RIDPHE-R/issue/view/353>

centra a estudiar com era el tractament de la informació i la propaganda en aquestes produccions.

El text següent emmarcat en l'àmbit espanyol és l'article «La imagen de la escuela en la primera etapa del cine español del franquismo: autarquía, patriotismo y nacional-catolicismo (1939-1950)». El seus autors són Valeriano Durán, professor de la Universitat de Cadis i membre del grup de recerca en Anàlisi de Mitjans, Imatges i Relats Audiovisuals de la Universitat de Sevilla, i Pablo Álvarez, professor a la Universitat de Sevilla i membre del Museu Pedagògic de la Facultat de Ciències de l'Educació de la mateixa universitat. L'article centrat en els primers anys del franquisme a Espanya, utilitza com a fonts pel·lícules de ficció, i així posa en valor aquest patrimoni filmic que són les primeres pel·lícules del franquisme. Concretament, a partir de tres pel·lícules, de tres gèneres diferents, l'article ens mostra les particularitats de l'educació en els inicis del règim franquista, amb algunes incursions en les etapes posteriors.

D'altra banda, l'article «Film as a source for historical enquiry in education. Research methods and a case study: film adaptations of Pinocchio and their reception in Italy», de Simonetta Polenghi, de la Universitat Catòlica del Sagrat Cor de Milà, tracta de les principals versions cinematogràfiques realitzades d'un clàssic italià com és Pinotxo. L'article ens mostra com es poden treballar els films de ficció en història de l'educació des d'un punt de vista quantitatiu i qualitatiu. La investigació duta a terme per Polenghi es fa a través de l'estudi de quatre versions filmiques de l'obra de Pinotxo amb l'objectiu d'analitzar la recepció i acollida que van tenir i tenen, encara, entre el públic. Una aportació metodològica que, en la societat de la informació i el coneixement, utilitza nous instruments d'anàlisi com són les ressenyes a les pàgines web sobre aquestes produccions i que obre noves perspectives en aquest àmbit.

El darrer article és d'Anne Bruch, investigadora del Georg Eckert Institute – Leibniz Institute for International Textbook Research, que treballa en un projecte d'història comparada d'Alemanya, França i Itàlia, sobre films educatius en el període d'entreguerres. El seu article, que porta per títol «Educational Film in the Weimar Republic», se centra, doncs, en el cas alemany, en un període en què els mitjans de comunicació de massa van experimentar una expansió molt ràpida. En aquest període, les pel·lícules van ser un gran recurs mediàtic per a la modernització d'Alemanya. També van ser vistos per alguns sectors progressistes com a forma de canviar els mètodes educatius. L'article d'Anne Bruch analitza com es van introduir els films a les escoles alemanyes

com a nou mitjà educatiu, centrat en l'àmbit de l'educació cívica. També tracta els debats que va generar entre els diferents agents implicats.

Així doncs, aquest monogràfic d'*Educació i Història* recull precisament algunes de les investigacions recents que, a casa nostra i també en l'àmbit europeu, utilitzen els films, documentals i pel·lícules com a font per a la investigació de la història. Com es pot extreure de l'estructura del monogràfic, aquestes investigacions se centren en representacions de la realitat que ens obren la possibilitat de conèixer la voluntat d'expansió d'idees pedagògiques, d'analitzar com la realitat educativa s'ententeix amb la realitat política, de mitificar escenes educatives, de revisar les recepcions que es feren i que fem actualment de les produccions audiovisuals, de comprendre, en definitiva, un dels dispositius de conformació dels imaginaris col·lectius de la nostra societat.